

voor 't Algemeen Stemrecht, op den buiten goed te verspreiden, 0,30. — Zou het wel waar zijn dat de bond De Vrede weigert zijne zieke leden te betalen, 0,10. — Mad. uit den Kleinen Kcuter, 0,25. — Keze onderwijzeres, 0,20. — Dat er bij kromme Karel eene vijs losstaat, 0,10. — In plaats van eenen zetel op het stadhuis, is zijne plaats al besproken in het zothuis, 0,10. — Hij is vrijdenker en jesuïet, welzegger voor de dwazen en dommerik voor de wijzen, 0,10. — Groot gebracht met het geld gewonnen op ongeleerd werkvolk daardoor zijnen haat, tegen al die met geene beurs aan den hals geboren worden, 0,10. — 't Is door zijne kazakkeerderij dat hij van het ministerie

Bart De Sutter,
 doctoraatsbursaal,
 departement Geschiedenis,
 Universiteit Antwerpen

Humor 'from below' aan het einde van de 19e eeuw. Socialisten en de 'Strijdpennig' in 'Vooruit'

Negentiende-eeuwse arbeiders associëren we niet gauw met humor. Veel reden tot lachen hadden ze niet, laat staan dat hun grappen en grollen bewaard zijn gebleven. Historisch onderzoek over humor bij de socialistische basis lijkt dan nutteloos en onhaalbaar. Niettemin heeft de geschiedschrijving 'from below' de aanpak van deze moeilijkheden tot haar roeping gemaakt en probeert ze het arbeidersverhaal van Jan Modaal in al zijn facetten te belichten. Met behulp van de rubriek 'Strijdpennig' in het socialistische dagblad 'Vooruit' komt deze bijdrage tegemoet aan dit voornemen door aan te tonen dat verbale humor een belangrijk element in het arbeidersleven was. Concreet focussen we op humoristische uitlatingen van Gentse socialistische militanten over anarchisten en de christelijke arbeidersbeweging.

'Dat er bij kromme Karel eene vijs losstaat, 0,10; In plaats van eenen zetel op het stadhuis, is zijne plaats al besproken in het zothuis, 0,10'.¹

'Vrienden, wat zoudt gij zeggen van dat blauw dompersbaasken die zijne kinders naar de broerkesscholen zendt om te krijgen, wij zullen hem eens een concert moeten geven van blikken buizen, 0,10'.²

'Ik ben tevreden het Zweepken te hebben ontvangen, 0,16 Ik lees het op 't gemakhuisje, 0,10 En breng het dan naar zijne bestemming, 0,10'.³

Deze spottende woorden zijn geschreven door Gentse arbeiders rond het einde van de 19e eeuw en waren gericht tegen het establishment en ideologische tegenstanders. 'Kromme Karel' was Charles de Hemptinne (1886-1905), een telg van de familie de Hemptinne die in Gent verschillende textiel fabrieken bezat en – volgens deze

Charles de Hemptinne, alias 'kromme Karel', in de *Strijdpennig (Vooruit, 14/02/1890)*
 (Foto KADOC, Leuven)

ongeremde mening – niet geschikt was voor de stadspolitiek. Het ‘blauw dompersbaasken’, een (nu onbekende) liberale vrijdenker uit de burgerij, werd met een charivari bedreigd omdat hij de idealen van de verlichting tegenwerkte (dompen) door zijn kinderen naar een katholieke school te sturen. Het blad van de katholieke arbeidersbeweging, *Het Zweepken*, werd, zoals het een ‘goede’ socialist betaamde, gebruikt als toilet papier.

Zulke spontane mededelingen van 19e-eeuwse arbeiders krijgen we in historische werken niet vaak te lezen. De historiografie wordt nog altijd gedomineerd door een politiek-institutionele *top-down*-benadering van de geschiedenis, die weinig belangstelling heeft voor de dagelijkse beslommering van de ‘gewone’ mens. De reactie van de *history-from-below*- of geschiedenis-van-onderafbenadering vanaf de jaren 1960 heeft nochtans meermaals het nut van een veelzijdige invalshoek aangetoond.⁴ In navolging van *The Making of the English Working Class* (1963) van de Britse historicus E.P. Thompson (1924-1993) wil deze cultuurhistorische benadering aantonen dat gewone mensen ondanks de reële machtsongelijkheid, mee vorm gaven aan hun dagelijks leven. De ontwikkeling van arbeidersbewegingen toont dat lang niet iedereen in zijn lot berustte. Het werk van Guy Vanschoenbeek (1953-1996) is exemplarisch voor een cultuurhistorische aanpak van de Gentse socialistische arbeidersbeweging. Naast zijn proefschrift *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (1992) trachtte hij in talrijke bijdragen de heterogeniteit van arbeiders weer te geven en aandacht te vragen voor alle facetten van het arbeidersleven, dat meer inhield dan arbeiden alleen.⁵ Naar aanleiding van zijn 25-jarig bestaan publiceerde Amsab-ISG *Een mens leeft niet van brood alleen* (2005) en *Gezocht: het verhaal van Jan Modaal* (2007), twee werken waarin de invloed van Vanschoenbeek duidelijk aanwezig is.⁶

Een tweede reden waarom we bovenstaande spottende uitingen nauwelijks te lezen krijgen, is het gebrek aan bronnen. Studies over de 19e-eeuwse socialisten vangen meestal aan met een beklag over de beperkte overlevering van documenten. Zeker voor cultuurhistorici vormt de confrontatie met de schaarste aan bronnen een rode draad doorheen hun onderzoek. Ondanks de intentie om ‘gewone’ mensen aan het woord te laten, wordt hun stem vooral onrechtstreeks gehoord. Autobiografieën zoals die van *Vooruit*-redacteur Paul De Witte zijn op één hand te tellen⁷, zodat historici zich gedwongen voelen om *top-down* of indirect materiaal te gebruiken, zoals politieke en juridische documenten, congresverslagen of partijbladen. Als tussenoplossing nam de geschiedwetenschap methodes over van de antropologie, zoals *close reading* (een zeer nauwkeurige lezing van een tekst), *reading against the grain* (een tekst lezen op een manier die tegen de intenties van de auteur ingaat) en *thick description* (iets zodanig in zijn context beschrijven dat het voor een buitenstaander begrijpelijk wordt). De frustratie bij de historicus bleef evenmin groot. In zijn artikel over de houding van de socialistische arbeidersbeweging tegenover België verwoordde Vanschoenbeek de teleurstelling als volgt: ‘Het is [...] onbegonnen zaak te peilen naar het patriotisme aan de basis, in de Volkshuizen om zo te

zeggen, om de eenvoudige reden dat we hiervoor nauwelijks materiaal hebben.’⁸

Humor from below lijkt dan al helemaal uitgesloten. Veel reden tot lachen lijken arbeiders ook niet gehad te hebben, laat staan dat hun humor bewaard zou zijn. De literatuur bevestigt grotendeels het beeld van een humorloos arbeidersleven. Als humor aan bod komt, gaat het dan nog vaak om ‘fysieke’ humor zoals bij politieke charivari, een spottende protestactie waarbij met behulp van potten en pannen ketelmuziek werd gemaakt.⁹ Een recent themanummer van de *International Review of Social History (IRSH)* werd opgevat als een aanzet tot de studie van humor en sociaal protest.¹⁰

De rubriek *Strijdpennning*, gepubliceerd in socialistische bladen, kan deels de bronnenproblematiek oplossen en tegelijk toegang verschaffen tot het dagelijks leven van de socialistische militant. Bondig gezegd is deze rubriek een intekenlijst waarmee de socialistische arbeidersbeweging geld inzamelde ten voordele van haar bladen. Om de strijdpennning aantrekkelijk te maken, konden militanten hun schenking laten vergezellen van korte mededelingen. Alleen al in de rubriek *Strijdpennning* in *Vooruit* zijn er tijdens de belle époque tienduizenden mededelingen gepubliceerd.

Ondanks moeilijke omstandigheden maakten arbeiders hierbij graag gebruik van verbale humor, om plezier te maken, maar ook om onderling over mistoestanden te communiceren. Al lachend zegt een zot de waarheid, zegt het spreekwoord. Door te kijken naar mikpunten – wie en wat bespot werd – komen impliciete normen en waarden op de voorgrond. Samen met de *Strijdpennning* biedt humor hierdoor een toegang tot het leven van de gewone man en vrouw aan het einde van de 19e eeuw.

In deze bijdrage lichten we eerst de bron toe, waarna we met uitlatingen uit de *Strijdpennning* in *Vooruit* de humor van socialistische militanten toelichten. We baseren ons op een corpus van 18.750 mededelingen uit de periode 1886-1900 uit het Gentse dagblad *Vooruit* waarvan er 968 als humoristisch aangeduid werden. De analyse van deze uitingen wees op een brede waaier aan mikpunten van humor (van de paus tot de buur) waarover socialistische militanten hun hart wilden luchten.¹¹

‘De strijdpennning is de barometer van den strijdlust der partijgenooten’¹²

De praktijk van de strijdpennning heeft zijn wortels in het ontluiken van de Belgische socialistische arbeidersbeweging en de ontwikkeling van de massamedia. Tegen het einde van de 19e eeuw zorgde de mechanisering van drukwerk voor een dalende kostprijs, zodat ook arbeidersorganisaties week- en zelfs dagbladen konden publiceren. De socialistische arbeidersbeweging haalde haar financiële slagkracht vooral uit haar coöperaties, met de Gentse verbruikcoöperatie *Vooruit* als model. Desalniettemin bleef de financiële last groot en moest men alternatieve geldstromen aanboren.

Collectes via intekenlijsten waren in de 19e eeuw een wijdverspreid sociaal

fenomeen, ook buiten de socialistische beweging. Vooral de sinds 1859 heropgestarte Sint-Pieterspenning geniet vandaag nog enige bekendheid, maar ook in de Schoolstrijd bijvoorbeeld deed de Gentse bisschop Bracq in de jaren 1870 een beroep op de zogenaamde schoolpenning.¹³ In vele Europese landen werd voor verschillende doeleinden via de pers geld ingezameld. In december 1898 bijvoorbeeld startte de Franse antisemitische en nationalistische krant *La Libre Parole* een intekenlijst om de weduwe van Hubert Joseph Henry – Alfred Dreyfus’ voornaamste tegenstander – te steunen. Er werden achttien lijsten gepubliceerd met de namen van donoren en het geschonken bedrag, gevolgd door een kleine antisemitische mededeling. De aandacht van historici voor deze Monument Henry-intekenlijst – zoals die door aanhangers werd genoemd – is eerder uitzonderlijk.¹⁴ Er is nauwelijks onderzoek verricht naar dergelijke intekenlijsten, laat staan naar de socialistische strijdpenning.¹⁵

De vroegste sporen van de socialistische strijdpenning in België zijn terug te vinden in het Antwerpse blad *De Werker*, het officiële orgaan van de Belgische afdeling van de Eerste Internationale. Na de stichting van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) in 1885 werd de strijdpenning – in het Frans *denier de la propagande/lutte* – in dagbladen als *Vooruit* en *Le Peuple* gepubliceerd. Aanvankelijk stuurden Gentse militanten hun mededelingen naar *De Werker*, maar vanaf het verschijnen van *De Volkswil* in april 1879 had Gent een eigen rubriek. Met het weekblad *De Toekomst* als tussenstation zette *Vooruit* zeven jaar later – 15 februari 1886 om precies te zijn – de traditie van de strijdpenning verder. Ook Vlaamse migranten in steden als Roubaix of Armentières droegen met hun mededelingen bij aan de *Strijdpenning* van *Vooruit*. Het fenomeen was trouwens ook gekend in Nederland. Bladen als *Recht voor Allen* en *Ons Blad* publiceerden eveneens een strijdpenningrubriek.¹⁶

De Gentse *Strijdpenning* was succesvol. De collecte voor het jaar 1894, bijvoorbeeld, bracht iets meer dan 6000 Belgische frank op¹⁷, het equivalent van het weekloon van 200 katoenspinners in Gent.¹⁸ Het belang van de rubriek was zo groot dat een achteruitgang van de giften gelijkstond met financiële moeilijkheden voor de krant *Vooruit*. Adolf De Backer (1863-1937), beheerder van de Volksdrukkerij, deed in het begin van de 20e eeuw geregeld zijn beklag over de financiële moeilijkheden die de dalende inkomsten van de strijdpenning veroorzaakten.¹⁹ Door het succes werd de penning een officieel BWP-instrument. Sinds het congres van 1890 in Leuven dook de praktijk ook op in verslagen van BWP-congressen. Artikel 24 van het Charter van Quaregnon (1894), de ideologische basistekst van de BWP, verplichtte elke federatie – de BWP was verdeeld in verschillende regionale federaties die een grote mate van zelfstandigheid hadden tegenover het centrale partijgezag – tot de vorming van een perscomité dat onder meer instond voor de organisatie van een strijdpenning.²⁰ Hierbij was de Gentse federatie hét voorbeeld. Zo benadrukte de Gentse voorman Edward Anseele (1856-1938) in Namen op het achtste BWP-congres: ‘*Que toute la partie française du pays imite ce que*

*Gand fait pour son Denier; soyez, comme nous, des mendiants pour la cause qui nous est chère!*²¹

De mededelingen van de schenkers konden op drie manieren in de rubriek terecht komen. In de beginjaren was een intekenlijst de enige mogelijkheid. Dit gebeurde aanvankelijk in het bureel van de krant of in socialistische partijlokalen. Later waren ook in een aantal cafés inschrijvingslijsten te vinden. De uitbreiding van de praktijk noopte tot het gebruik van omhalingen. Een collecteur haalde de giften en de papiertjes op waarop de schenkers hun mededeling schreven of lieten schrijven. Deze collecteur kon de brood- of kolenvoerder van Vooruit zijn die aan huis kwam of een vertegenwoordiger van de partij die op een publieke plaats inzamelde. Als laatste methode kon men het bericht per post naar het bureel van de krant opsturen. In plaats van baar geld gaf men postzegels als betaalmiddel voor het geschonken bedrag mee. Deze mededelingen – toen noemde men die ‘zetten’ en de auteur van een zet een ‘zetter’ – werden wekelijks ingezameld en per plaats afgedrukt in de *Strijdpennning*.²²

Een zet werd telkens in volgende vorm gedrukt: ‘Een welgeluk feest, C.S., 0,05’.²³ De mededeling werd gevolgd door de initialen of de volledige naam van de auteur en eindigde met het geschonken bedrag. In verschillende gevallen werd die naam niet na één zet vermeld, omdat de daaropvolgende zet(ten) van dezelfde auteur kwam(en), zoals in dit voorbeeld: ‘Hoe grootere klopping de liberalen krijgen, hoe smeriger hun tatiek [sic] tegen socialisten wordt, 0,10 Doet maar voort, heeren liberalen, wij bekreunen ons zoo min om u als om de papen, D., 0,10’.²⁴ In de meerderheid van de gevallen bleef de auteur echter anoniem.

Er is een onderscheid te maken tussen ‘betekenisloze’ en betekenisvolle berichten. De eerste soort vermeldt louter de naam van de schenker (‘Bruno, 0.05’²⁵), de vereniging of de groep achter de gift (‘Van de verkoopers van het dagblad Vooruit, 1,90’²⁶) of de omstandigheden van de collecte (‘Rondgehaald op de bruiloft van I. De Schoenmaker, 0,84’²⁷). Betekenisvolle zetten beschreven meer de leefomstandigheden of bekommernissen van arbeiders. In 1898 omschreef *Vooruit* de functies van de *Strijdpennning* als volgt: ‘Niet alleen heeft men in deze rubriek gelegenheid om eene grap te verkoopen, een vriend te groeten, met eene kennis te spreken, een misbruik aan te klagen, een verdrukker te geeselen, zijn hart te openen, ook kan men in den strijdpennning schoone gedachten aanteekenen, schoone spreuken bekend maken en zich oefenen in het denken en schrijven over socialisme en alles wat de werkmenschen kan aanbelangen.’²⁸

Socialistische stellingen waren onder meer: ‘Zonder socialisme is geene redding te verwachten, 0,10’²⁹; ‘Het kapitalisme gelijkt een soort dier, dat altijd met een muil wijd open ligt om het goed van anderen te verslinden, 0,10’³⁰; ‘Leve Anseele, leve het socialisme, 0,10’.³¹

Arbeiders stelden regelmatig hun slechte leef- en arbeidsomstandigheden aan de kaak: ‘Om meestergast te zijn moet men slavendrijver wezen, 0,10’.³² Veel berichten waren gericht tegen de tegenstanders en de autoriteiten. ‘De schrijver der

[katholieke] vakverenigingen uit d'Oudburg, zou beter doen zijn bek dicht te houden, dan in zijn snullenblad te beweren dat de bedienden de schuld waren dat het verbond niet is tot stand gekomen, 0,10'.³³ 'Voor ons heeft hunne propaganda in den laatsten tijd bewezen dat zij ten volle den naam van beirruimers verdienen, 0,10'.³⁴ 'De tyran Lippens [Gentse burgemeester] zal in zijn eigen vuil versmachten, 0,65'.³⁵

Soms gingen 'zetters' met elkaar in conversatie door elkaars berichten te beantwoorden. Zo vroeg in december 1887 iemand uit Mechelen: 'Neef Alp. Sch. en Fr. Pr., hoe maakt gij het met de gezondheid, uw neef Fr. L., 0,10'.³⁶ Een week later kwam uit Gent het antwoord: 'Neef Fr. L. alles is goed, Alp. Sch, 0,10; Neef Fr. L. alles is om te beter, Fr. Pr., 0,10'.³⁷ Sommigen deden persoonlijke mededelingen of becommentarieerden hun dagelijkse leven: 'Ik zal geen vrouwenslager worden, 0,10'.³⁸; 'Omdat Lili den geheelen dag papa en mama roept en ons hart daardoor vervuld wordt met zaligheid, N. en R., 1,00'.³⁹; 'Ik smeed een cavalier van vier vinken [dobbelspel] in de Visite, Emiel D., 0,10'.⁴⁰

De strijdpennning was een sociale activiteit bij uitstek. Op zondagen en na bijeenkomsten kwam men samen om gezamenlijk berichtjes te schrijven. Dit kan men zien in zetten als 'Ik ben socialist en zal het blijven, 0,10. Ik ook, 0,10'⁴¹ en 't is al gelijk, 0,10 Zet er maar iets op, 0,10'⁴² – wat letterlijk gezegd werd door iemand zonder inspiratie. Tijdens socialistische bijeenkomsten waar gezongen, gedanst en gegeten werd deed men vaak een collecte voor de strijdpennning. De volgende zetten werden verzameld in het café 't Vliegende Paard van M. Charles: 'Onder 't zingen der misérère, door P. Rousseau, 0,10 Bij M. Charles, Land van Waasstraat, 0,10 Daarna gaf men den koor der Nieuwbrug, 0,10 [...] En al de geburen van den cité dansten mee, 0,10 De kalkoen was op met de salade, 0,10 Toekomstige week geeft men nog meer, 0,10 Wij zullen niet ophouden te geven, 0,10 [...] De palingboer gaf ook nog wat bij, 0,40 [...] 'k Ben zonder werk gesteld, gezongen door eene oude raap, 0,10 De Arme dichter, gezongen door Gust den Beer, 0,10 De bloedige Sneeuwvlokken, door Pol R., 0,10 Met tien personen aan den teerlingbak, 0,10 Dit is allemaal rondgehaald bij M. Charles, in 't Vliegende Paard, 0,10'.⁴³

Het lezen van de rubriek was evenzeer een sociale aangelegenheid. *Vooruit* schreef in 1898: 'Wij allen weten wat een genot, wat eene voldoening het is, wanneer men zijne woorden, zijne gedachten, ja, zelfs zijne lollen of grappen in den strijdpennning leest of kan laten lezen.'⁴⁴

Een zet kon dus door verschillende personen – van vrienden tot de letterzetter in de drukkerij – gelezen worden vooraleer hij gepubliceerd werd. Hierdoor was (zelf)censuur zeker aanwezig. Van bij het begin greep de redactie af en toe in door berichtjes te wijzigen of niet te publiceren omdat sommige uitspraken tot broodroof konden leiden of 'omdat de Strijdpennning geen schimpplaats is'.⁴⁵ In de rubriek kon men dan lezen dat de 'persoonlijke [lasterlijke, beledigende] zet niet geplaatst' werd. *Vooruit* vroeg domme, persoonlijke, kwetsende en 'zedeloze' berichten achterwege te laten.⁴⁶ De greep van de *Vooruit*-redactie mag men evenwel niet overschatten. De controle van honderden zetten was wellicht geen prioriteit voor

een handvol redacteurs die al voldoende werk hadden met de krant, vlugschriften, omzendingbrieven, plakkaten, vergaderingen en meetings.⁴⁷ Auteurs van gecensureerde berichten lieten dit overigens niet over hun kant gaan: ‘Ik protesteer tegen de verkorting of uitschrabbing [sic] der zetten, 0,10’⁴⁸; ‘Ik zal blijven geven voor den strijdpennig op voorwaarde dat men mijne zetten niet meer verandere of achterhoude, 0,10’.⁴⁹

Hoewel communicatie via krantenrubrieken afneemt – maar niet volledig verdwenen is, denk bv. aan de rubriek *Kiss & Ride* in het blad *Metro* – vind je hedendaagse varianten van de *Strijdpennig* vooral in gebruiken zoals tv-sms-chat, waarbij kijkers elkaars berichten lezen en beantwoorden via de gsm en het televisiescherm, of Twitter. Vandaag lijken dergelijke communicatiemethoden alomtegenwoordig te zijn, maar de rubriek *Strijdpennig* toont aan dat de behoefte daartoe niet nieuw is.

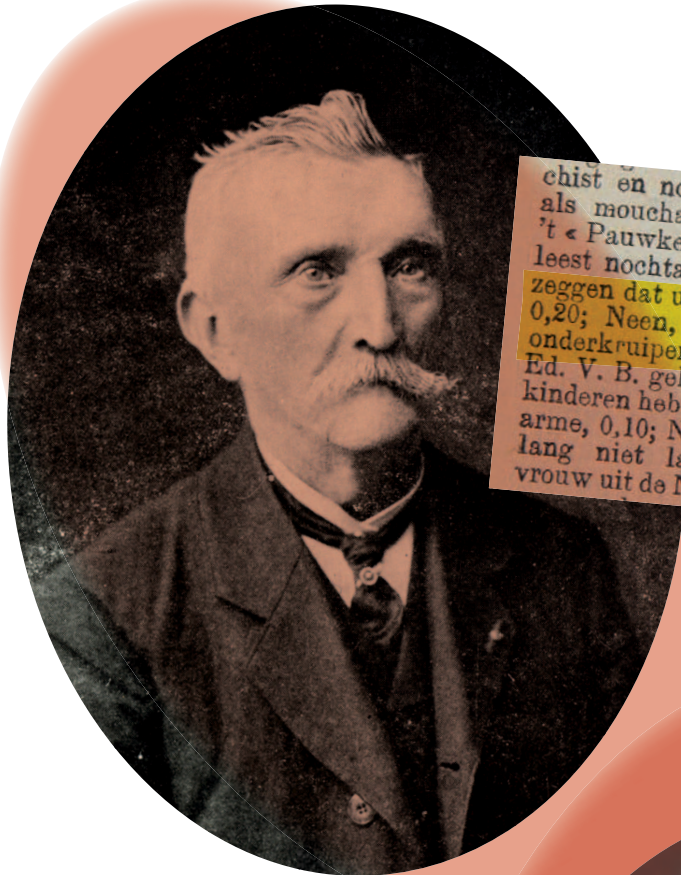
De beste manier om de *Strijdpennig* te illustreren is door de militanten zelf het woord te geven. We doen dit aan de hand van humoristische mededelingen over twee sociale groepen die heel dicht bij de socialistische arbeidersbeweging stonden, maar met wie men ook vaak in de clinch lag, met name de christelijke arbeidersbeweging en de anarchisten.

**‘Dompers buiten, rooden binnen’⁵⁰:
socialisten over de christelijke arbeidersbeweging**

Voor de socialistische militant was de christelijke arbeidersbeweging – die zich in de beginjaren uitdrukkelijk ‘antisocialistisch’ noemde – de vijand bij uitstek. Het begin van spottende opmerkingen over de antisocialisten in de *Strijdpennig* valt samen met de opkomst van de antisocialistische beweging, namelijk met de oprichting van de Algemene Bond van Werklieden en Burgers, de uitgave van *De Lichtstraal* – het blad van die bond – en de oprichting van de antisocialistische Katoenbewerkerbond Recht en Plicht, eind 1886.⁵¹ De spotnaam bij uitstek was ‘domper’, wat zoveel wil zeggen als: iemand die het licht dooft en de vooruitgang belemmert.⁵²

Hoewel socialisten en antisocialisten in de praktijk niet altijd vijandig tegenover elkaar stonden, in 1888 staakten ze samen⁵³, is het discours ronduit negatief. Mikpunten waren leidende figuren als Leon Bruggeman, stichter en voorzitter van de antisocialistische Katoenbewerkerbond. Hij kreeg de spotnaam ‘Brutus’ en werd op de korrel genomen vanwege vermeende onderkruiperij: ‘Brutus, gij durft zeggen dat uwe maatschappij Recht en plicht is, 0,20 Neen, jongen, z’is van loonbedervers en onderkruipers, 0,20’.⁵⁴

Na de stichting van de Antisocialistische Werkliedenbond (1891) – die de verschillende Gentse antisocialistische initiatieven overkoepelde – verscheen een van haar oprichters, de sociaal-katholieke architect Arthur Verhaegen (1847-1917), op het toneel. In liberale kringen werd Verhaegen ‘mijnheer paraplu’ genoemd – verwijzend naar de vermeende pauselijke bescherming die hij kreeg – maar ook socialisten

chist en nog meer, 0,25; Gendarm, uw plicht is als mouchard dienst te doen, 0,10; Rondg. in 't « Pauwen » na het zingen van het lied « Hij leest nochtans Vooruit, » 1,67; Brutus, gij durft zeggen dat uwe maatschappij Recht en plicht is, 0,20; Neen, jongen, z'is van loonbedervers en onderkruipers, 0,20; Voor de print die ik van Ed. V. B. gekregen heb, Fr. V. G., 0,50; Mijne kinderen hebben niets te kort, daarom help ik den arme, 0,10; Neuze, gij moogt uwen snuiter zoo lang niet laten hangen, 0,10; Eene bekende vrouw uit de Niestad rood van buiten, 0,10; Alleen

ga en in u besloten liggen, Rich., 0,25. — De terugschrikken is vol, daarom zullen wij voor niets het veroveren van ons recht; dan opgepast dom pers, Rich., 0,25. — Paraplu, uwe ongelukkige volgelingen zijn felle Jannen, niet waar? Wij hebben het zondsg gezien. Het oogonblik nadert waarop gij van uw eigen volk zult afgeranseld worden, want zij beginnen uw loensche trukken te begrijpen, Rich., 0,25. — Omdat de mannen van den atelier uit La Lys wat meer zouden gerust gelaten worden, 0,10. — Nummer 1704, Voor bewezen diefst, 2,00. — Na het zingen van het lied Marianne, in den Anker, Rooigemstraat, 0,65. — Na het zingen van het lied De Kiezien en De Dempers, van

kenden deze bijnaam en verzonden varianten hierop: 'Paraplu, uwe ongelukkige volgelingen zijn felle Jannen, niet waar! [...]'⁵⁵; 'Parasol zegde zondag tot nen domper: gij zijt nen hoop lafhartegaards, ge laat uwen drapeau afpakken, P., 0,10'⁵⁶ De vorige zet slaat op de verstoring door socialisten van de antisocialistische vaandelwijding in juli 1892⁵⁷, een evenement dat in de rubriek veel weerklank kreeg met nauwelijks verholten leedvermaak: 'Rondgehaald in de [sic] De Goubloem, achter in 't nieuw wasschen van den drapeau der dompers, 0,65'⁵⁸; 'De pislap der antieken is gekocht door een vodewijf uit de Esschestraat, voor 17 centiemen, daarop rondgehaald, 0,40'⁵⁹; 'Dompers, gij hebt nu uwe vlag ingehuldigd, het is nu nog maar de eerste maal en gij ziet wat er van komt, 0,50'⁶⁰; 'Mad. gaf ook 'n kluit omdat zij zulke leute gehad had bij het hooren dat de dompers drapeau zoo slecht gewijid en zoo goed gescheurd is, 0,10'.⁶¹

De Lichtstraal was een ander favoriet mikpunt. Al vanaf het eerste nummer werd het blad in de *Strijdpennning* constant afgebroken. Favoriete spotnamen waren 'De Domper' of 'Kaarsendomper'. *Het Volk*, de opvolger van *De Lichtstraal*, kreeg deze bijnamen niet. Dat had alles te maken met het toe-eigenen ervan door de antisocialisten. In 1891-1892 gaven ze namelijk *De Domper* uit, gekenmerkt door scherpe illustraties op de voorpagina.⁶² Door zich de spotnaam als geuzennaam toe te eigenen, geraakte 'domper' voor *Het Volk* in onbruik. Zetters hielden het voortaan op 'Het Volkje', 'snullenblad' of 'bedriegersblad'. Als etiket voor antisocialisten in het algemeen bleef 'domper' echter populair. Ook met de leuze van de beweging – 'Vaderland, eigendom en huisgezin' – werd gespot⁶³: 'Het huishouden had eens, op zetttersmestdag, zijn huis verloren; het was gedompeld tot in een straatje waar men het maanlicht in volle glans (?)⁶⁴ kon genieten, het was dan juist volle maan, 0,10 Doch bij het zien der maan, zonk het huishouden op de knieën waardoor het de volle maan in het aangezicht kreeg, in de naam des vaders, en des zoons en des geestes, amen, 0,10'.⁶⁵ De meerderheid van de humoristische zetten over antisocialisten ging echter niet over specifieke personen en instellingen, maar beschouwde die eerder als één groep. Men verweet hen vooral lafheid en huichelarij: 'Lagere zielen dan de kaarsendompers zijn er niet te vinden, 0,05 Zij praten altijd van werkman en worden als geheime politie betaald om het werkvolk tegen te werken 0,05 't Is toch curieus, men bekommert zich maar om 's werkers lot daar waar de socialisten sterk zijn, wat farceurs, 0,05 De kearsendomperskliek meent het waarlijk goed met de werklieden ... om hen te foppen, 0,05'.⁶⁶

Behalve het toe-eigenen van spotnamen probeerden antisocialisten de socialistische schimpscheuten ook op een andere manier te ondermijnen. De steun van sm Vooruit aan niet-leden tijdens de grote stakingsgolf in het najaar van 1895 zorgde voor een verdubbeling van het ledenbestand van de socialistische arbeiders. *Het*

Boven: Leon Bruggeman, alias 'Brutus', in de *Strijdpennning* (Vooruit, 29/10/1887)

Onder: Arthur Verhaegen, alias 'meneer Paraplu', in de *Strijdpennning* (Vooruit, 29/07/1892) (Foto's KADOC, Leuven)

Volk noemde het 'uitkoopeerij' en misleiding van de 'ongelukkigigen' en lanceerde een tegenoffensief met een eigen intekenlijst, de rubriek *Slachtofferspenning*.⁶⁷ Die was een spiegelbeeld van haar socialistische tegenhanger: 'Als de rooden uitgaan is het altijd schoon weder, 0,10'⁶⁸, klonk het zelfzeker in de *Strijdpennning*. Bij de antisocialisten hoopte men op het tegendeel: 'Omdat het zou regenen op den 1e Meistoet, en dat het op onzen Meistoet (17 Mei) een prachtig en schoon weder zou zijn, 0,10'.⁶⁹

**'Wat is een anarchist? Een man die goed zijne herberg aanbeveelt'⁷⁰:
socialisten over anarchisten**

Eind 19e eeuw kwamen anarchistische en socialistische militanten een aantal keer met elkaar in aanvaring. Het onderscheid tussen beiden was niet altijd duidelijk. Verschillende figuren uit de Gentse socialistische partijleiding hadden op zijn minst sympathie voor het anarchisme. Doordat het anarchisme een slechte naam kreeg, hielden zij hun ideeën verborgen. Karel Beerblock (1854-1918), eind 1896 de eerste bezoldigde partijsecretaris van de Gentse socialisten, en Eduard Stautemas (1858-1928), redacteur bij *Vooruit*, zijn hier voorbeelden van.⁷¹ Beiden hielden ook contact met de Nederlandse socialistische pionier en latere anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Stautemas was vooral bekend onder zijn pseudoniem Millio, maar schreef ook onder andere namen artikels voor *Recht voor Allen*, het blad van Domela Nieuwenhuis. Onder de Gentse socialisten verbleven heel wat Nederlanders die eveneens met Domela Nieuwenhuis correspondeerden. Het merendeel kon ook als anarchist beschouwd worden en kende elkaar onderling. De relatie tussen de Gentse socialisten en Domela Nieuwenhuis verslechterde langzaam, zeker nadat de anarchisten in 1893 uit de Tweede Internationale werden gezet waardoor de kloof tussen sociaaldemocraten en anarchisten niet meer te overbruggen viel.⁷²

De breuk tussen beide groeperingen gaat terug op de tweespalt binnen het Internationaal Werkliedenverbond (IWV) tussen de zogenaamde autoritair en anti-autoritair, die uitmondde in de oprichting van de Anti-autoritair Internationale in 1873. De Belgische federatie van het IWV ging de anarchistische weg op.⁷³ Niettemin was de verspreiding van het anarchisme binnen België sterk ongelijk. Verviers vormde het revolutionaire bolwerk. Steden als Gent kozen het pad van de sociaaldemocratie.⁷⁴

In de rubriek *Strijdpennning* kwamen anarchisten vooral in negatieve zin aan bod. Iemand die hard en openlijk met de socialistische leiding in aanvaring kwam, was August Lootens. Hoewel pas in 1884 lid, klom hij aan de zijde van Anseele snel op in de hiërarchie van de Gentse socialistische arbeidersbeweging. De veroordeling van Anseele tot een gevangenisstraf wegens majesteitsschennis in juni 1886 gaf August Lootens het sein om een stap verder te gaan. Hij opende een café met de veelzeggende naam Nieuwe Vooruit, dat de schuttersmaatschappij De Voorwacht huisvestte. In de *Strijdpennning* klonk het nog triomfantelijk als volgt: 'Eerste strijd-

penning uit den Nieuwen Vooruit, Brugschen steenweg, 0,10; De Nieuwe Vooruit zal wel vergroten, 0,10'.⁷⁵ Het jaar daarop viel Lootens van zijn sokkel. In augustus 1887 beschuldigde hij Anseele ervan commissieloon te krijgen op de aankoop van bloem.⁷⁶ De aantijgingen zorgden voor inspiratie bij 'zeters'. Op alle mogelijke manieren werd met Lootens en zijn aanhangers gespot. Zij werden onder meer met dronkenschap geassocieerd: 'Met revolutionnairn als in den Opstand en zes cents [borrels] zoudt gij op veel plaatsen buiten vliegen, 0,10 En waar zijn broere, 0,05 In den Opstand zijn er revolutionnairn (?), 0,05'.⁷⁷ Het anarchistische blad *De Opstand* werd met steun van Nederlandse anarchisten door Lootens uitgegeven en was bijgevolg eveneens een favoriet mikpunt van de 'zeters'⁷⁸: 'De wapens van de revolutionnairn uit den Opstand zijn toegekomen op den Dok; het zijn revolvers van lekkerkoek en sabels van kladderpapier, den laster hebben zij kosteloos, 0,10'.⁷⁹

Bovenop de aantijgingen aan het adres van Anseele, werd Lootens nog een andere fout aangewreven. Tijdens een verkoop van het blad *De Opstand* ontstond een schermutseling met socialistn, waarop de anarchist iemand in het been zou geschoten hebben. De voorwaardelijke wijs geeft aan dat de juiste omstandigheden onduidelijk zijn – zo schreef Paul de Witte in *De geschiedenis van Vooruit* dat Lootens dacht dat hij beschoten werd.⁸⁰ De mededelingen in de *Strijdpennning* zijn niettemin unaniem in hun veroordeling van de feiten. Zeters dreven de spot met anarchistische waarden, zoals actie en daadkracht, die ze weinig geloofwaardig achtten. Favoriet mikpunt was de revolver. De anarchisten hadden revolvers van chocolade of opgevuld met suiker. Bovendien schenen ze ook last van reuma te hebben: 'Met Klaasdag komen de chocolade pistolen met den Opstand te verdedigen, 0,10 Opstand, met 14 dagen op't zand, 0,10 Ik schiet met geen pistool van chocolade, 0,10 Ik zal geen rhumatisme in den arm hebben, 0,10'.⁸¹ De reuma verwijst naar de schrik om een wapen te trekken zodat de arm stijf in de jaszak bleef: 'Omdat al gauw het rhumatisme uit zijnen arm zou zijn, 0,10 Dan zal hij zijnen revolver niet meer aan een ander moeten geven in gevaarlijke oogenblikken, 0,10'.⁸²

Deze gebeurtenis bracht August Lootens voor het gerecht, maar hij werd op het einde van het jaar vrijgesproken na zijn belofte zich niet meer met politiek bezig te houden.⁸³ Socialistische militanten zagen hierin de bevestiging van zijn huichelarij en aanstellerij: 'L.. zijn gedrag voor het gerecht is lafhartig, wat kruiper, 0,10'.⁸⁴; 'Heeren jurys, zij dreigen mij en mijne kinderen met den dood, d.w.z. : heb medelijden, 0,10'.⁸⁵; 'Nee, mijnheer, ik en heb het niet geweest, hè, 't sieper, 0,05 Ik zie de kleine burgers zoo gaarne, 0,05'.⁸⁶ Bovendien bekrachtigde dit het gevoel van klas- en justitie onder socialistn: 'Voor de anarchisten is men in de hoogere kringen niet beducht, Vooruit alleen is den doorn die hun in den voet steekt, 0,10'.⁸⁷; 'Anseele 6 maanden voor te zeggen schiet niet in 't volk, een krijsscher vrij voor op een volkskind te schieten, dat toekent, F.H., 0,10'.⁸⁸ Na dit voorval was Lootens' rol in Gent uitgespeeld. In 1888 speelde hij nog een pioniersrol in de georganiseerde middenstand door het antioöperatieve blad *De Kleine Burger* op te richten.⁸⁹ In de *Strijdpennning* waarschuwde men voor deze nieuwe wending: 'Past op den opsteller van den "Kleinen Burger" want hij is reeds van alles geweest, 0,10'.⁹⁰ Niet lang

den meer vrij zijn, E. V. C., 0,10; Al hebben wij
dwang gehad in het prison, toch maken mij pro-
pagande, 0,20; Opstand gij zijt in den smaak der
katoenbewerkers niet gevallen, 0,20; Ik vind in
den Opstand vele koewachters frazen, 0,20;
Opstand, als gij zoo begint te knoeien, 0,15; Dan
moogt gij u enkel met de groo'e druppels moeien,
0,15; De Opstand zal het volk wakker schudder,
0,15;.. dat. te veel druppels gedronken heeft, 0,15;
In n. 7 zal het waaien, tot dat de naaima-
chienen zullen draaien, 0,15; Hij bezit moed,
kracht, heeft een ijzeren arm en hij verduikt zich
achter de kolom, terwijl zijne vrienden schuife-
len, 0,15; Dat zijn van die kneuten, met revolver-
scheuten, 0,15; Ja, Opstand vergroot maar van
formaat, en zorg dat er iets serieus in staat, 0,15;
Want nu maak ik mij kwaad en smijt den Opstand
op straat, 0,15; Opstand, kind, schrijft dat gij
wordt bemind, maar ziet dat men er zooveel
beestigheden niet in vindt, 0,15; Hij valt nu de
mannen van « Vooruit » aan om zich zelf wit te
wasschen, 0,10; Is het waar, revolver, is uwe
banning de schuld der katoenbewerkers, wij zijn
er fier op, 0,10; Ik bestrijd de dompers, 0,10; Ik
zou konstant dien pastoor in de statie te zien 0,20:

daarna sloot Lootens het Belgische hoofdstuk af en emigreerde naar Argentinië.⁹¹

In 1894 gebeurde een gelijkaardig voorval. Opnieuw ontstond bij een colportage van een anarchistisch blad – het is onduidelijk of het om *De Fakkel* dan wel *De Opstandeling* ging – een rel met verkoper Marinus Anthonissen, die na een burgerlijke begrafenis van een bestuurslid van *Vooruit* met het blad leurrede.⁹² In het nauw gedreven trok Anthonissen zijn revolver en verwondde een jonge man, die enkele dagen later aan zijn verwondingen bezweek. Veel humor was er in de reacties in de *Strijdpennig* op de dodelijke afloop niet te bespeuren: ‘Weg met d’anarchisten die hun revolvers afvuren op een werkerskind. Vervloekt gij laf gebroed die bloed doet vloeien van een slachtoffer dezer samenleving. Daarom socialisten, uwe haat voor die lieden, zij en de kapitalisten zijn de verdelgers van ’t menschdom, 0,08.’⁹³ De sfeer tussen anarchisten en socialisten was al een tijdje verzuurd. Ook over de colportage van *De Fakkel* was eerder al ongenoegen te bespeuren. Het blad werd uitgegeven door Jean De Wolf, die onder zijn pseudoniem Amnestie regelmatig als schenker in de *Strijdpennig* stond. De krant wekte ergernis op omdat die te veel in de weg van socialisten zat: ‘Waarom moeten den fakkelmannen steeds propaganda maken in onze stoeten en rond onze vergaderingen en nooit bij feesten of vergaderingen van zwarte of blauwe dompers, 0,10’.⁹⁴

Conclusie

De omgang met de schaarsheid aan directe bronnen van gewone mensen is een belangrijk onderdeel van cultuurhistorisch onderzoek *from below*. Hoewel dit soort bronnenmateriaal wellicht nooit in overvloed beschikbaar zal zijn, hebben we in deze bijdrage getracht te tonen dat de rubriek *Strijdpennig* in socialistische bladen een opportuniteit biedt voor de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging. De *Strijdpennig* liet arbeiders zelf aan het woord en gaf tegelijk een inkijk op het alledaagse leven.

De rubriek toonde daarnaast dat verbale humor een belangrijk facet was in het leven van socialistische arbeiders. Humor was voor hen een communicatiemiddel, een instrument om plezier te maken en een manier om zich tegenover anderen af te zetten. De hevigheid geeft de intensiteit aan van de strijd om de sympathie van de arbeider aan het einde van de 19e eeuw. Niets van de christelijke arbeidersbeweging bleef gevrijwaard van spottende mededelingen. Socialistische militanten waren creatief in het verzinnen van spotnamen en practical jokes. De verstorning van de antisocialistische vaandelwijding kreeg veel bijval. De antisocialistische reactie op de schimpscheuten was bijzonder en effectief. Door zich ‘domper’ als geuzennaam toe te eigenen, werd het woord als spotnaam minder aantrekkelijk. Uit de *Strijdpennig* blijkt ook de moeilijke verhouding tussen socialisten en anar-

De anarchist August Lootens en zijn aanhangers waren het mikpunt van de zettters in de *Strijdpennig*. (*Vooruit*, 01/10/1887) (Tekening Amsab-ISG, Gent)

- 1 Vooruit, 14/02/1890, p. 3-4.
- 2 Vooruit, 02/06/1893, p. 2.
- 3 Vooruit, 05/05/1899, p. 3.
- 4 Maarten VAN GINDERACHTER, 'Cultuur en Canaille'. Over sociale geschiedschrijving from below. In: Jan ART, Bart DE NIL, Marc JACOBS (red.), *Gezocht: het verhaal van Jan Modaal*, Gent: Amsab-ISG, 2007, p. 101-111.
- 5 Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. Le 'monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog*, RUG, doctoraal proefschrift, 1992; Guy VANSCHOENBEEK, *Het zijn rode honden, maar wat blaffen ze mooi. Omtrent de geschiedenis van de Vlaamse sociaal-democratische arbeiderscultuur(beweging)*. In: *Brood & Rozen*, 1(1996)2, p. 7-22.
- 6 Jan ART, Bart DE NIL, Marc JACOBS (red.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*, Gent: Amsab-ISG, 2005; Jan ART, Bart DE NIL, Marc JACOBS (red.), *Gezocht: [...]*.
- 7 Paul DE WITTE, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden. 1848-1918*, Leuven: Kritak, 1986 [1924] (geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek).
- 8 Guy VANSCHOENBEEK, *Socialisten: Gezellen zonder vaderland? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhouding tot het 'vaderland België', 1885-1940*. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1997)3, p. 239.
- 9 Gita DENECKERE, *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*, RUG, doctoraal proefschrift, 1994, p. 254 e.v.
- 10 Marjolein 'T HART & Dennis BOS (red.), *Humour and Social Protest*, Cambridge/Amsterdam: Cambridge University Press/IISG, p. 1-305.
- 11 Het ontbreekt ons hier aan de nodige ruimte om de analysemethode en de verschillende thema's uiteen te zetten, maar een uitvoerige bespreking is te vinden in de masterverhandeling hierboven vermeld en een beknopte exposé daarvan in Bart DE SUTTER, *De Strijdpennning van Vooruit. Humor en identiteit bij de socialistische achterban in Gent (1886-1900)*. In: *BTNG* (aanvaard voor publicatie).
- 12 Vooruit, 16/09/1898, p. 3.
- 13 E. LAMBERTS, Hendrik Frans Bracq (1864-1888). In: Michel CLOET, Ludo COLLIN, Robrecht BOUDENS (red.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent: Werkgroep De Geschiedenis van het Bisdom Gent, 1992, p. 335.
- 14 Danielle DELMAIRE, *Antisémitisme des catholiques au vingtième siècle: de la revendication au refus*. In: Kay CHADWICK (red.), *Catholicism, politics and society in twentieth-century France*, Liverpool: Liverpool University Press, 2000, p. 26-46, 27.
- 15 De strijdpennning of gelijkaardige praktijken worden beknopt behandeld in enkele publicaties over de Belgische, Nederlandse en Italiaanse arbeidersbeweging. Zie: Dennis BOS, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, UvA, doctoraal proefschrift, 2001, p. 404; Bart DE SUTTER & Maarten VAN GINDERACHTER, *Working-class Voices from the late Nineteenth century. 'Propaganda Pence' in a Socialist Paper in Ghent*. In: *History Workshop Journal*, (2010)69; Bart DE WILDE, *Seks op en naast de werkvloer. De seksualiteitsbeleving van arbeiders en de houding van de vakbeweging*. In: Denise DE WEERDT (red.), *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en seksualiteit*, Gent: AMSAB/Provincie Oost-Vlaanderen, 1999, p. 158; Holde LHOEST-OFFERMANN, *Recueil de documents relatifs à la propagande des mouvements socialistes au XIXe siècle à Bruxelles*, Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1967, p. 34; Maurizio RIDOLFI, *L'industria della propaganda e il partito: stampa e editoria nel socialismo italiano prefascista*. In: *Studi storici*, 33(1992)1, p. 33-80.
- 16 Bert ALTENA, *Een broeïnest der anarchie: arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling Vlissingen 1875-1929 (1940)*, Amsterdam: Thesis, 1989, deel 2, p. 14, 152; Dennis BOS, *Waarachtige volksvrienden [...]*, p. 404, 424.
- 17 Vooruit, 05/12/1894, p. 1.
- 18 Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, annex 5.
- 19 Amsab-ISG, *Archief BSP-federatie Gent-Eeklo*, nr. 32, 105/2, *Verslagboek BWP Gent 1899-1901*, 2 oktober 1901 en *Verslagboek BWP Gent 1902-1903*, 5 februari 1902.
- 20 *Compte rendu du 6e congrès national annuel du Parti Ouvrier Belge tenu à Louvain, les 6 et 7 avril 1890*, p. 18; *Programma der Belgische Werkliedenpartij aangenomen door het Buitengewoon congres van den 15 juli 1894 te*

- Brussel, Gent: Emilie Claeys, 1894, p. 16.
- 21 *Compte rendu du 8e congrès national annuel du Parti Ouvrier Belge tenu à Namur, les 29 et 30 mai 1892*, p. 46.
 - 22 Oorspronkelijk hanteerde men 'opgaven', maar de term 'zetten' nam de overhand en werd deel van het alledaags taalgebruik. Het werd wellicht overgenomen uit het drukproces waar een 'zet' of 'zetsel' letters zijn die door een 'zetter' tot woorden en regels werden gezet in een zethaak.
 - 23 *Vooruit*, 15/07/1892, p. 4.
 - 24 *Vooruit*, 19-20/06/1886, p. 4.
 - 25 *Vooruit*, 15/02/1886, p. 4.
 - 26 *Vooruit*, 26/08/1898, p. 3.
 - 27 *Vooruit*, 18/08/1893, p. 4.
 - 28 *Vooruit*, 22/10/1898, p. 1.
 - 29 *Vooruit*, 21/09/1895, p. 4
 - 30 *Vooruit*, 20/06/1890, p. 4.
 - 31 *Vooruit*, 12-13/06/1886, p. 4.
 - 32 *Vooruit*, 19/07/1889, p. 4.
 - 33 *Vooruit*, 05/05/1899, p. 3.
 - 34 *Vooruit*, 15/10/1896, p. 4.
 - 35 *Vooruit*, 17/10/1890, p. 4.
 - 36 *Vooruit*, 07/12/1887, p. 4.
 - 37 *Vooruit*, 14/12/1887, p. 4.
 - 38 *Vooruit*, 26/08/1898, p. 4.
 - 39 *Vooruit*, 02/04/1887, p. 4.
 - 40 *Vooruit*, 13/10/1888, p. 3.
 - 41 *Vooruit*, 26/11/1887, p. 4.
 - 42 *Vooruit*, 16/06/1888, p. 4.
 - 43 *Vooruit*, 22/09/1899, p. 3.
 - 44 *Vooruit*, 22/10/1898, p. 1.
 - 45 *De Werker*, 31/10/1875, p. 1; *De Volkswil*, 20/02/1881, p. 4.
 - 46 *Vooruit*, 05/11/1898, p. 2.
 - 47 Paul DE WITTE, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*, Gent: De Witte, 1898, p. 322.
 - 48 *Vooruit*, 20/06/1890, p. 4
 - 49 *Vooruit*, 22-23/05/1886, p. 4.
 - 50 *Vooruit*, 02/11/1888, p. 3.
 - 51 Jan DE MAEYER, Op zoek naar de wortels van de christelijke arbeidersbeweging. De Antisocialistische Werkliedenbond van Gent vóór 1914. In: Emmanuel GERARD & Jozef MAMPUYS (red.), *Voor kerk en werk. Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging 1886-1986*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1986; Paul GÉRIN, *Sociaal-Katholicisme en Christendemocratie*. In: Emmanuel GERARD (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, Leuven: KADOC, 1991.
 - 52 Bij uitbreiding gold de schimpnaam voor iedereen die in het vaarwater van de socialistische arbeidersbeweging kwam. Zodra liberalen met een arbeidersbeweging begonnen – in 1893 met de *Liberale Werkersverdediging* – verscheen een variant: 'Omdat men de mensen niet zou dwingen om in den Vrijen Bond [liberale ziekenbeurs *De Vrijheid*] van de blauwe dompers te gaan, 0,10' (*Vooruit*, 01/09/1893, p. 4). Af en toe werden katholieken 'paapsche dompers' genoemd. Deze varianten worden maar sporadisch gebruikt. Samen met de kenlijke behoefte van de auteurs om een onderscheid te maken, suggereert dit dat wanneer men het louter over 'domper' had, men voornamelijk de christelijke arbeidersbeweging bedoelde.
 - 53 Carl STRIKWERDA, *A house divided : catholics, socialists, and Flemish nationalists in nineteenth-century Belgium*, Lanham (Md.): Rowman & Littlefield, 1997, p. 232.
 - 54 *Vooruit*, 29/10/1887, p. 4; In het Gentse taalgebruik betekent 'Brutus' iets als een 'dik man' of 'kind'. In: Lodewijk LIEVEVROUW-COOPMAN, *Gents Woordenboek*, Gent: Erasmus, 1950.
 - 55 *Vooruit*, 29/07/1892, p. 4; Jan DE MAEYER, *Arthur Verhaegen 1847-1917. De rode baron*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1994, p. 11.
 - 56 *Vooruit*, 01/08/1892, p. 4.
 - 57 Jan DE MAEYER, *Arthur Verhaegen [...]*, p. 247.
 - 58 *Vooruit*, 29/07/1892, p. 4.
 - 59 *Vooruit*, 29/07/1892, p. 4.
 - 60 *Vooruit*, 29/07/1892, p. 4.
 - 61 *Vooruit*, 01/08/1892, p. 4.
 - 62 Edmond VOORDECKERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven: Nauwelaerts, 1964, p. 152-153.
 - 63 Na de oprichting van de *Antisocialistische Werkliedenbond* veranderde ook de leuze van de beweging en werd 'Vaderland' door 'Godsdienst' vervangen. Zie: Jan DE MAEYER, *Op zoek naar de wortels [...]*, p. 54; Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, p. 144.

- 64 Het vraagteken in dit voorbeeld is authentiek. Zetters duiden met vraag- of uitroeptekens ironische opmerkingen aan zodat lezers hun mededelingen niet zouden misverstaan. Bij humor schuilt het gevaar van misverstanden achter elke kwinkslag.
- 65 *Vooruit*, 24/09/1887, p. 4.
- 66 *Vooruit*, 09/08/1887, p. 4.
- 67 *Het Volk*, 01-02/01/1896, p. 1.
- 68 *Vooruit*, 01/09/1888, p. 3.
- 69 *Het Volk*, 28/03/1896, p. 4.
- 70 *Vooruit*, 01/10/1887, p. 4.
- 71 Guy VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen: Hadewijch, 1995, p. 114.
- 72 Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, p. 247-248.
- 73 Jan MOULAERT, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België. 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995, p. 31.
- 74 Jan MOULAERT, *Rood en zwart [...]*, p. 32.
- 75 *Vooruit*, 17/07/1886, p. 4.
- 76 Jan MOULAERT, *Rood en zwart [...]*, p. 105.
- 77 *Vooruit*, 01/10/1887, p. 4.
- 78 Jan MOULAERT, *Rood en zwart [...]*, p. 200.
- 79 *Vooruit*, 24/09/1887, p. 4.
- 80 Paul DE WITTE, *De geschiedenis van Vooruit [...]*, p. 158.
- 81 *Vooruit*, 01/10/1887, p. 4.
- 82 *Vooruit*, 01/10/1887, p. 4.
- 83 Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, p. 216.
- 84 *Vooruit*, 26/11/1887, p. 4.
- 85 *Vooruit*, 03/12/1887, p. 4.
- 86 *Vooruit*, 03/12/1887, p. 4.
- 87 *Vooruit*, 26/11/1887, p. 4.
- 88 *Vooruit*, 03/12/1887, p. 4.
- 89 Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, p. 151.
- 90 *Vooruit*, 21/01/1888, p. 4.
- 91 Jan MOULAERT, *Rood en zwart [...]*.
- 92 Vanschoenbeek houdt het op *De Fakkel*, Moulaert op *De Opstandeling*. Zie: Jan MOULAERT, *Rood en zwart [...]*, p. 189-190 en Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie [...]*, p. 237-238.
- 93 *Vooruit*, 11/06/1894, p. 4.
- 94 *Vooruit*, 18/05/1894, p. 4.